

Events, Meetings and Reports

Феноменология на рефлексията: разговор с проф. д.пс.н. Веселин Василев

Phenomenology of reflection: a conversation with Prof. Veselin Vassilev, D.Sc.

Stoil Lyubenov Mavrodiev^{*a}

[a] Department of Psychology, South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad, Bulgaria.

Резюме

В текста се представя проф. д.пс.н. Веселин Василев, неговото научно творчество и приносите му в изследването на рефлексията. В отговор на поставените въпроси проф. Василев очертава феноменологията на конструкта „рефлексия“ и предоставя сведения за състоянието на психологията през последните десетилетия у нас и в други страни.

Ключови думи: рефлексия; съзнание; феноменология; проф. Веселин Василев

Abstract

The text introduces Prof. Veselin Vassilev, Ph.D., D.Sc., his scientific work and his contributions to the study of reflection. In response to the questions posed, Prof. Vassilev outlines a phenomenology of the construct "reflexion" and provides information about the state of psychology in recent decades in our country and in other countries.

Keywords: reflexion; consciousness; phenomenology; prof. Vesselin Vassilev.

Table of Contents

Интервю с проф. д.пс.н. Веселин Василев за рефлексията

Представяне

С. М.: Проф. Василев, нека да започнем разговора с първите идеи за самопознанието, които предшестват конструкта „рефлексия“. Кои по важни философския влияния могат да се открият?

С.М.: Кои психолози имат по-сериозен принос в изграждането на концепциите за рефлексията?

С.М.: В какво се изразява Вашият принос в изследването на рефлексията?

С.М.: Какви са българските традиции в изследването на рефлексията? Каква е дейността на Пловдивската школа и Вашата роля в нея?

С.М.: Какви са постиженията в изследванията на рефлексията в Русия и на Запад?

References

Psychological Thought, 2024, Vol. 17(2), 571-590, <https://doi.org/10.37708/psyc.v17i2.1058>

Received: 2024-10-16. Accepted: 2024-10-28. Published (VoR): 2024-10-31.

Handling Editor: Rumen Stamatov, Varna Free University, Tchernorizets Hrabar, Bulgaria. *Corresponding author at: of Psychology, South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad. E-mail: stoil_m@swu.bg

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Човекът притежава уникалната способност да насочва съзнанието си както към обекти от външния свят с цел да ги изследва и опознава, така и към своя вътрешен свят. Резултатът от превръщането на вътрешния психичен свят в предмет на познание е изграждането на представи за себе си, които определяме като Аз-образ или Аз-концепция.

Рефлексията е дейността на съзнанието, при която то изследва самото себе си - изследователски акт, при който личността наблюдава и анализира собствените си процеси. Без рефлексията не може да се реализира съзнателно отражение на реалността.

Проблемът за рефлексията е един от най-фундаменталните за психологията. Ето защо обръщането към него е предизвикателство за всеки учен и изисква не само воля, но и висока научна подготовка, както и широта на знанията от сфери като философия, история на психологията и други.

Рефлексията играе ключова роля в личностното развитие, тъй като позволява на индивидите да осмислят и анализират своите преживявания, чувства и реакции. Чрез рефлексията човек може да идентифицира своите силни и слаби страни, да разбере какви са мотивациите зад действията си и да оцени последствията от изборите, които е направил.

Този процес на самонаблюдение и самоанализ е основополагащ за изграждането на самосъзнание.

Освен това, рефлексията насърчава учене от опит. Когато анализираме успешните и неуспешните си моменти, можем да извлечем ценни уроци, които да приложим в

бъдеще. Това не само че ни помага да се развиваме, но също така укрепва и увереността в собствените ни способности.

Нещо повече, рефлексията насърчава и критичното мислене. Чрез поставяне на въпроси относно собствените си вярвания и убеждения, човек може да разшири своето миоглед и да стане по-отворен към нови идеи и перспективи. В резултат на това се създава пространство за личностен растеж и адаптация в динамично променящия се свят.

Можем да обобщим, че рефлексията не е просто интелектуален процес, а важен инструмент за личностно развитие, който ни помага да се свържем по-добре със себе си и с другите, да учим от опита си и да изграждаме по-пълноценен и осъзнат живот.

Проф. Веселин Василев акцентира върху факта, че рефлексията е своеобразен изследователски процес, при който човек не просто изследва своя вътрешен свят, но и самия себе си като изследовател, самия изследователски акт, самото познание; подчертава сложността на това явление, проявяващо се в различни модуси (Vasilev, 2006). Той съумява да разграничи типове и видове рефлексия като технологична стъпка и процедура. Очертава по блестящ начин формирането и спецификата на интелектуалната и личностната рефлексия, феноменологията на рефлексивния диалог и неговото формиране.

В същото време ученият не се задоволява единствено с обобщаването на богатите философски и психологически идеи, които се доближават или са свързани с рефлексията, и създаването на „висока теория“, а апелира за конструирането на „рефлексивни инструменти“ и технологии, чрез които да се операционализира конструкта с цел да се създаде рефлексивен подход в обучението и в други сфери. Отправна точка за това е разграничаването на праксиологичната рефлексия като самостоятелен тип рефлексия.

Целта, която си поставям, е да представя проф. д.пс.н. Веселин Василев - българският учен, изследвал най-систематично, задълбочено и целенасочено феноменологията на рефлексията и създал пловдивската традиция в тази научна област.

Интервю с проф. д.пс.н. Веселин Василев за рефлексията

Представяне

Проф. Веселин Василев е роден през 1949 г. в гр. Карнобат и има 51 годишна преподавателска кариера, свързана почти изцяло с Пловдивския университет "Паисий

Хилендарски“. След завършването на образованието си в СУ „Св. Климент Охридски“ със специалност философия и специализация по психология (това е „първообраза“ на откритата четири години по-късно специалност Психология в СУ), през месец септември 1971 г. постъпва по разпределение като учител по психология и логика в ПГ „Хр. Ботев“ – гр. Айтос, където преподава година и половина; по време на отбиването на военната си служба, преподава една година военна психология (като старшина-школьник) в тогавашната Висше военно училище „В. Левски“ – гр. Велико Търново (1973-1974 г.). От есента на 1974 г., след конкурс, постъпва като асистент по психология в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, където преподава до края на 2022 г. През 1990 г. е избран за доцент, а през 2009 г. за професор по психология. През 1986 г. защитава първата си дисертация (доктор по психология); през 2006 г. защитава „голяма“ докторска дисертация и му е присъдена научната степен Доктор на психологическите науки. През 2017 г. се пенсионира и продължава да преподава като хоноруван преподавател и гост-професор до 2022 г. Бил е ръководител на катедрата по Педагогика и психология и зам.-декан на Педагогическия факултет към ПУ. Паралелно с натоварената си преподавателската дейност (2 – 3 годишни норматива) в ПУ е преподавал в още 18 български университета (факултети и филиали), както и в два чуждестранни – в Братислава (филиал в Търнава) и в Москва (осем години изнася лекции в Московския държавен психолого-педагогически университет).

Публикационна дейност: Книгата на проф. В. Василев „Рефлексията в познанието, самопознанието и практиката“, отразяваща му докторската му дисертация, е отличена с първа награда на Съюза на учените в България в областта на хуманитарните науки за 2007 година; същата е цитирана над 100 пъти. Общият брой на научни му публикации е 166, от тях – 16 книги (5 монографии и 11 учебници и учебни пособия), 11 публикации в чужбина. Същите обхващат широк кръг области и проблеми на психологическата наука – обща (когнитивна и личностна), възрастова, педагогическа, социална, спортна, военна, управленска психология, психолингвистика, логика и др. Участвал е в световни, европейски и балкански научни конгреси и в десетки научни форуми в България. Своята първа статия пише още като студент. и съдържа оригинален авторски изследователски инструмент и представя оригиналната идея, че мотивите на социометричния избор на партньор в групата се определят от характера на дейността на тази група (тази идея изпреварва с 3 години известната стратометрична теория на руския психолог Артур Петровски, основана върху сходни постановки). Сред основните му публикации са учебниците за средните училища

„Психология“ (автори: Джалдети, Василев, Стаматов, 1992 г. и следв.) и „Психология“ (Василев, Стаматов, 2001 и следв.); университетският му учебник „Психологически основи на управлението“ (2000 г. и сл.) е преиздаван в общ тираж над 7 000 броя.

Под научното ръководство на проф. Василев са защитили своите дисертации 6 докторанти (2 чужденци). Върху теоретичните основи на неговата концепция за праксиологическата рефлексия са защитени още 8 дисертации (вкл. 2 за доктор на науките).

Ученият е бил член в три състава на Специализирания съвет по психология до 2010 г., а след влизането в сила на ЗРАСРБ от 2011 г. до сега е участвал в състава на 79 Научни журита.

С. М.: Проф. Василев, нека да започнем разговора с първите идеи за самопознанието, които предшестват конструкта „рефлексия“. Кои по важни философския влияния могат да се открият?

Проф. Василев: Почти всички основни тематични области и мнозинството от идеите и понятията на съвременната хуманитаристика са се зародили още преди хилядолетия в древногръцката философска традиция. Не прави изключение и темата за самопознанието на човека и първите идеи за рефлексията.

От тези идеи ще откроя две. Първата е приемането на човека като мярка на всички неща, признаването на човешката познавателна способност като общ модел и механизъм за изграждането на общата картина на света. Тази древногръцка хуманитарна постановка е продължена хилядолетия по-късно във влиятелната философска (гносеологическа) теория на Имануел Кант. Втората е засиленият интерес към самопознанието и неговите механизми, конкретизиран в мита за афоризма-надпис „Познай себе си!“ на фронтоната на храма в Делфи, построен в чест на Аполон. Посланието му е, че за да опознаем света около нас, трябва първо да опознаем вярно самите себе си. Освен че самопознанието определя начина, по който човек опознава света и взаимодейства с него, то лежи в основата на чувството за самостоятелност, поражда личностната автономия, която е водеща характеристика на модерния свят и съвременния човек.

Авторитетни историци на психологията сочат, че идеите на Плотин (древногръцки философ от III в. сл. Хр., живял в Рим) приближават общофилософските разбирания за познанието към това, което днес означаваме с понятието „рефлексия“ – това са **действията** на душата, чрез които тя опознава себе си, способността на човека не само да усеща, помни и мисли, но и да познава тези функции на душата, да проявява

целенасочен интерес към самия душевен живот, към механизмите му. Това е откриване и обособяване на феномена, който ние днес, осемнадесет века по-късно, изучаваме и означаваме като рефлексия.

В по-новите епохи още по-ясното обособяване на кръга от идеи и проблеми, които без колебание свързваме с рефлексията, се заражда в знаменитата полемика на философите Джон Лок и Готфрид Лайбниц през XVII-XVIII век (а самият термин „рефлексия“, донякъде размиващ приликата между оптичното отражение и психичното познание, като че ли пръв е употребил Роджър Бейкън няколко века по-рано). Лок въвежда понятието рефлексия в строго научна употреба – чрез рефлексията умът подлага на последваща „преработка“ простите и първични сетивни данни и ги превръща в сложни умствени идеи. Самите тези „действия на душата“ могат да бъдат вторично осъзнавани и така в сложния умствен опит се забелязват основите на това, което ние днес бихме означили и като „метакогнитивно познание“ (интелектуална рефлексия), и като личностна рефлексия.

Към това същностно разбиране Г. Лайбниц добавя редица рефлексивни процедури, както и ценната и до днес идея, че рефлексията лежи в основата на активното, осъзнато и целенасочено самоусъвършенстване на автономния човешки дух.

Каква прозорливост и дълбочина са демонстрирали тези велики мислители още преди толкова векове! От тях са се учили и черпили вдъхновение следващите поколения изследователи на рефлексията – Имануел Кант, Пиер Теяр дьо Шарден, някои гещалтпсихолози и екзистенциалисти (Карл Ясперс), Ейбрахам Маслоу и мн. др.

Освен споменатите, трябва да посочим още: Г.-Ф. Хегел, Е. Хусерл, Х.-Г. Гадамер, К. Попър, Т. Адорно, Ю. Хабермас, Вл. Льофевр, Г. Щедровицкий.

С.М.: Кои психолози имат по-сериозен принос в изграждането на концепциите за рефлексията?

Проф. В. Василев: Направил съм списък от 20 автори, от които ще отбележа: Дж. Дюи, Ед. Клапаред, Ед. Шпрангер, С. Рубинщайн, Ж. Пиаже, Л. Виготски, В. Давидов, И. Семьонов, В. Слободчиков, Дж. Флейвъл, Д. Шьон. Ще добавя и две български имена: Петър Николов, лансирал идеята за рефлексивния подход в обучението, с известна доза нескромност - и моята скромна личност (Веселин Василев, бел. авт.).

С.М.: В какво се изразява Вашият принос в изследването на рефлексията?

Проф. В. Василев: Анализирал съм многобройните идеи и концепции на повече от 50 автори, в които се съдържат почти всички ценни приноси за рефлексията, и съм направил опит да ги синтезирам в цялостна концепция за същността и структурата на този сложен, многообразен, но и много ценен за хуманитарната наука и социалната практика феномен. Освен това предложих и нов тип рефлексия – **праксиологическата**, - която набелязва пътищата за подготовката и въвеждането на знанието ни за рефлексията, съответно трансформирани като технология, в разнообразната социална практика.

Обичайният подход на почти всички съвременни изследователи на рефлексията е да приема някоя от идеите и концепциите на авторите-класици – обикновено тази, която най-много им допада или им се струва най-правдоподобна. Като я обявят за единствено вярна и перспективна, те изследват този сложен и многообразен феномен не цялостно и пълно, а едностранчиво и еднопланово. При такъв подход за рефлексия изобщо или за най-дълбока нейна същност се представя само един отделен неин модус (рядко по два модуса, а съвсем рядко се сочат по три модуса), или характеристика, но с претенции за обхватност и цялостност. Като примери:

От Г. Лайбниц тръгва традицията, продължена от Пиер Тейяр дьо Шарден, рефлексията да изразява автономията (и самодостатъчността) на човешкия дух и да бъде основа на целенасоченото самоусъвършенстване на личността; тази линия е представена от М. Хайдегер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр и др. и върху нея е разграничена **личностната рефлексия**.

От Г. Хегел тръгва традицията, че рефлексията е социално-инструментално опосредстван феномен на самопознание на личността (като Тейяр дьо Шарден ѝ придава статута на най-дълбока същност на човешкия род). Основното средство за самопознание става възникналото в хода на историята и културата общуване между хората; на тази традиция се основават разбиранията на К. Ясперс, М. Хайдегер, С. Л. Рубинщайн, Л.С. Виготски, Г.П. Щедровицки, В.И.Слободчиков за **комуникативната или кооперативна рефлексия** (аз предпочитам рефлексия като диалог).

Върху синтеза на възгледите на Лок и Лайбниц, осъществен от Кант, последван от Дж. Дюи, възниква концепцията за рефлексията като мета-когнитивни и интелектуални процедури, които насочват мисленето към опознаването на самото себе си, към съзнателна и целенасочена организация и усъвършенстване на мисловния процес.

Създава се традицията за **интелектуалната рефлексия**, която се изследва по-късно като единствена същност на рефлексията от феноменологията на Едм. Хусерл, метакогнитивната концепция на Дж. Флейвъл, рефлексивната абстракция на Ж. Пиаже и др.;

Дж. Дюи и вървящите в неговото русло Х.-Г. Гадамер и Ю. Хабермас са предшественици и класици на разбирането на рефлексията като механизъм на превръщането на теоретичните знания в практически целенасочени действия, от което разбиране аз почерпих идеи, основания и вдъхновение да разгранича новия модус и тип рефлексия – **праксиологическата**.

И така: никой от досегашните изследователи не е систематизирал в пълна и цялостна класификационна схема всички модуси, видове и типове рефлексия, като обяви това многообразие за нейна необходима и същностна особеност. С малък риск да сгреша твърдя, че аз пръв още в края на миналия век анализирах многобройните и разнообразни възгледи и концепции за рефлексията и достигнах до заключението, че тъкмо пъстрата картина на нейните модуси (прояви) е нейна задължителна същностна характеристика и всичките ѝ многообразни прояви трябва да се синтезират в обединяващо понятие, според което полимодалният (многообразен и разнообразен) характер на рефлексията е нейна същностна, значи и неотменна особеност.

Всички тези съпоставителни анализи и проследяването на взаимното влияние и приемственост между идеите за рефлексията на авторите от различните епохи, поколения и направления ми позволиха да експлицирам идеята, прераснала в цялостна концепция за компаративната психология.

Бих обобщил моят принос по следния начин:

1. Направих амбициозен опит, който мнозинството от колегите оцениха като сполучлив, да синтезирам цялостно разбиране и цялостна концепция за същността на рефлексията и за нейното многообразие, изразено чрез различните ѝ типове. Изследователският подход, който приложих, включваше проучване и анализ на над 50 различни схващания за същността на рефлексията и още 50 различни авторски мнения за типовете, в които рефлексията се проявява (проучени са общо 120 авторски становища). Синтезът на всички тези многобройни и донякъде многообразни схващания ме доведе до следното подробно формулирано разбиране за същността на рефлексията, което като инвариант – необходимо и задължително – включва следното (Василев, 2006): Рефлексията е социокултурно обусловена, инструментална

процедура (процес, набор от осъзнати умствени действия), насочени и осмислени към самопознание: познание за собствената познавателна дейност и на собствената личност. Рефлексията също е мислен диалог с другия, при което се възпроизвежда логиката и съдържанието на мисленето на партньора, а субектът се самопознава чрез контрола и осъзнаването на въздействието на собственото поведение върху партньора. Рефлексията е и мислено проследяване и контрол върху реализацията на знанията и качествата на субекта в практическата му дейност (рефлексивен контрол върху предметяването и технологизирането на собствените знания и качества). Постегнатото (и естествено – по-непълно) определение би изглеждало така: Рефлексията е социокултурно обусловена интелектуална процедура, съзнателно насочена (и осмислена) към самопознание, която се проявява в няколко (в четири) модуса-типове: интелектуална, личностна, комуникативна и праксиологическа.

2. Издигнах за пръв път идеята, обосновавах и осъществих цялостно проучване на праксиологическия тип рефлексия като нов и самостоятелен тип, която представлява проследяване и осъзнаване на трансформирането на теоретичните знания – както за самата рефлексия, така и за всеки друг феномен, и специално в хуманитарната област, – в практико-приложни програми, технологии, алгоритми, предназначени за пряко реализиране в широката обществена (основно – образователна, но и всяка друга – управленска, комуникативна) практика. Проучването и приложението на концепцията за праксиологическата рефлексия се осъществи в координирано сътрудничество с екип от последователи от ПУ и редица още колеги от български (а и от чуждестранни) университети. В поредица от практически насочени разработки, главно в образователната сфера, се положиха основите на теоретико-приложен модел за широко използване на рефлексивната теория в обучението в различни класове (основно – в горните) и по различни предмети – химия, биология, математика.

3. Организирах, увеличах и обединявах български изследователи на рефлексията за съвместна и координирана дейност в различни форми – научни семинари и обмяна на опит, специализирани сборници, конференции или секции от конференции (общо 4 научни форума посветени на рефлексията, научно ръководство на дисертации и индивидуална подкрепа и сътрудничество с млади учени. Също така разработване и изнасяне на избираеми лекционни курсове в университетското образование, както и включване на рефлексивната тематика в подходяща форма в университетски учебници и учебници за средния курс на училище (1992, 2000, 2001 г.).

4. Популяризиране и утвърждаване на рефлексивната проблематика чрез многобройни публикации по тематиката (над 40) у нас и в чужбина. Те включват 1

самостоятелна и 2 колективни монографии, като самостоятелната монография „Рефлексията в познанието, самопознанието и практиката“ (2006 г.), беше наградена в конкурса на Съюза на учените в България за високи научни постижения през 2007 г. с първа награда в областта на хуманитарните науки. Книгата е цитирана много над 100 пъти, а едва ли има публикация върху рефлексията в България, в която да не е цитирана моя работа (в някои публикации на колеги се срещат до 30-40 споменавания).

С.М.: Какви са българските традиции в изследването на рефлексията? Каква е дейността на Пловдивската школа и Вашата роля в нея?

Проф. В. Василев: Първият български психолог, който насочи своя интерес към рефлексията, е проф. Петър Николов. Освен, че запозна читателската публика – психолози и педагози – с тази проблематика (първите му публикации са още от 1985 г. и следващите), той подкрепяше и окуражаваше младите изследователи, а също така издигна оригиналната идея за рефлексивния подход в обучението, която се оказа теоретически коректна и практически перспективна. Наталия Александрова (1986 г.) обвърза инструментално рефлексията със самосъзнанието в началната училищна възраст.

В Пловдивския университет, веднага след първите кълнове на интерес към рефлексията, се оформи цяла група изследователи, консолидирани около Веселин Василев, които избраха рефлексията за основна и трайна тематика на своята изследователска дейност. Още през 1988 – 1989 г. под негово ръководство започна да функционира теоретичен семинар, посветен на рефлексията и през 1990 г. се появи и първият му научен продукт – специализиран сборник „Рефлексия. Дейност. Култура“. Той беше новаторски в две отношения – освен първият в нашата страна, посветен на рефлексивната проблематика, беше също и първият в Пловдивския университет сборник с компактна тематика (за разлика от традиционните, пъстротематични научни трудове преди това).

След няколко години в различни висши училища български психолози защитиха дисертации, свързващи рефлексията с учителската професия – Мария Оракова (Мутафова) (1995 г.) от Благоевград, Мария Хекимова (1996 г.) от Смолян, а по-късно и Диана Железова-Миндизова (2012 г.) от Силистра. Стефан Стамболиев публикува няколко статии, обвързващи рефлексията с учебната дейност и процес (1996, 1997 г.), а Марга Георгиева (2001 г.) от В. Търново посвети книга на възможностите на рефлексията в обучението по математика. Любен Десев включи рефлексията като

тематика и отделна статия в своите учебници и речници по психология и по синергетика (1996, 1999, 2015 г.), пръв предложи да се придаде на рефлексията статут на основно понятие и в психологията на възпитанието (1996 г.), като обяви прапсиологическия тип рефлексия и свързането на рефлексията с обучението за пловдивска традиция (дори я нарече „пловдивска школа“) в разработването на рефлексивната тематика.

Междувременно списъкът на българските автори (извън Пловдив), публикували статии по рефлексивната тематика, непрекъснато нарастваше и днес едва ли могат да се изброят всички. Аз ще приведа хронологично няколко от най-активните (стремейки се да редуцирам неизбежното лично пристрастие): Емил Маджаров (1991), Ирина Колева (1996), Борис Минчев (1998, 2015), Йонка Балтаджиева (2000), Жулиета Савова (2000), Стоил Мавродиев (2015, 2018), Николай Цанков (2018), Маргарита Атанасова (2018), Надежда Райчева, Наташа Цанова (2018), Сийка Чавдарова и др.

И тук искам да открия един съществен момент. Почти всички тези автори са се обърнали към рефлексивната проблематика, водени от своя личен интерес към нея и по своя инициатива, като заниманията с нея най-често са инцидентни. В същото време в Пловдивския университет изследванията на рефлексията се превърнаха в организирана и целенасочена дългогодишна дейност, в която се въвличаха все нови и нови хора, обменяха се идеи, търсеха се нови форми на сътрудничество и взаимна подкрепа. Тази съвместна работа раждаше и нови продукти: след теоретичния семинар се появи през 1990 г. първият сборник, за който вече споменах, организирахме и първата самостоятелна секция от конференция, която роди втория сборник „Рефлексия. Дейност. Култура“ (1993 г.), съвместни публикации както на пловдивските автори, така и с авторитетните руски колеги (В.В. Давидов, В.И. Слободчиков, В.И.Гуружапов, В.Т. Кудрявцев, Д.В. Лубовски), сътрудничеството с които продължи десетилетия. Организирахме втора конференция, която освен общонационален характер, придоби и международен, а нейният продукт – освен внушителен по обем сборник „Книга за рефлексията,, 2018 г., 372 с., – беше и тематично разнообразен и съдържаеше много новаторски и приносни идеи. Всичко това даде основание на авторитетни колеги, както у нас, така и в чужбина, да заговорят за „Пловдивската научна традиция (и с известна доза приятелско пристрастие – дори за „Пловдивска школа“ – проф. Л. Десев) в изучаването на рефлексията“. А от нейните постижения по-късно се интересуваха колеги не само от Москва, но и от Далиен (Китай), Токио, Сингапур, които настоятелно ни канеха за сътрудничество.

Уверено можем да заключим, че през последното десетилетие на XX в. и първите две десетилетия на XXI в., водени от чувството или съзнанието за кауза, полагайки сериозни и целенасочени усилия и труд и с отговорност реализирали своя изследователски потенциал, всички ние превърнахме/направихме България в една от водещите страни в света в изследването на рефлексивната проблематика. И с удовлетворение (може би с малко нескромно преувеличение) ще добавим, че Пловдив, и в частност Пловдивският университет, се превърна в своеобразен център – инициатор, активатор, мотиватор и координатор на тази национална традиция в нашата страна.

А в самия Пловдивски университет зараждането на интереса към рефлексивната проблематика и превръщането му в традиция бих обяснил със своеобразния „цайт гайст“ (духът на времето – набор от фактори и обстоятелства, пораждащи, стимулиращи и насочващи дадени процеси от интелектуален характер), възникнал в последните десетилетия на XX век. Засиленият интерес към личността и нейната автономия, повишената отговорност към самопознанието и самоизграждането ѝ – в руската хуманитарна и в частност психологическа наука това се конкретизира в конструкта „рефлексия“; а ние имахме шанса да влезем в контакт и близко делово сътрудничество с някои от най-ярките представители на тази руска традиция. Ще припомня и пионерските стъпки у нас на Петър Николов, на чието лично влияние и подкрепа можехме да се радваме. Тези обстоятелства постепенно пораждаха у мен чувството за лична кауза в съчетание с личния ми интерес, и аз (В. Василев) съзнателно и целенасочено трансформирах в осъзнато активно ангажиране с рефлексивната проблематика, привличайки към тази кауза група млади, ентузиазирани и с добър потенциал колеги. Всичко това позволи да придадем на заниманията с рефлексия организиран, екипен характер, придружен с немалка доза ентузиазъм.

Още в първите стъпки в изследването на рефлексията в Пловдивския университет активно се включиха и най-младите изследователи – студентите-дипломанти, които не само разширяваха мащабите на пловдивската традиция, но и понякога привнасяха свежи и оригинални идеи в нея. Още до 2000 г. бяха защитени 15 дипломни работи върху рефлексията, а до 2007 г. броят им надхвърли 30. За качеството им говори фактът, че много от тези амбициозни млади изследователи представяха своите интересни разработки на научни форуми и ги публикуваха в сериозни научни издания (С. Мелоян, Кр. Иванчева, П. Балабанова, Сл. Тодорова, Ст. Тошев и др.). Включиха се и студенти-бакалаври и магистри (Нели Кънева, Кристияна Енева, Боян Василев, Спас

Спасов и др.), което чертаеше оптимистични перспективи пред Пловдивската традиция в изучаването на рефлексията.

Лансираната през 1988-89 г. от мен идея за праксиологическата рефлексия, която беше обоснована теоретически и прерасна в перспективна цялостна концепция, бързо привлече интереса и стана основа на нови изследвания, публикации, както и вдъхнови новаторски идеи за свързване на рефлексията с различни сфери на хуманитарната практика, главно образователната. През 1993 г. аз, Елена Гергова и Йорданка Димова направихме опит за „дидактическо моделиране на рефлексията над знанията“: заставайки на позицията, че способният на рефлексия ум може да контролира и осъзнава не само разбирането и усвояването на химическите знания, но и тяхното създаване и приложение в практиката. Това беше опит за своеобразна учебно-практическа технологизация на идеята за праксиологическата рефлексия, който вдъхнови и други изследвания, които бързо се превърнаха в разпознаваема особеност на Пловдивската традиция.

През 2000 г. Йорданка Димова защити иновативна дисертация (научен р-л Елена Гергова), в която предложи и обоснова своя цялостна концепция за рефлексивния подход, конкретизирана и емпирично верифицирана като рефлексия върху целите и способите за знанията за химичните елементи в синхрон с историята на откриването на тези знания. Въвежда се дидактическият конструкт „учебни задачи за рефлексия“. Разгърнатия вариант на работата с технологичните разработки на рефлексивното обучение по химия Й. Димова публикува на английски език и когато книгата попада в ръцете на руско-американския класик на рефлексивната проблематика В.А. Льофевр, тя получи светкавичен и изключително ласкав отзив – обширна рецензия в авторитетно специализирано в рефлексивната проблематика списание (2011), а Владимир Льофевр стана приятел на Пловдивската традиция и автор в наш сборник.

Широка крачка в развитието на Пловдивската традиция беше дисертацията на Теодора Коларова-Кънчева (2003 г., научен р-л Грозд. Ставрева), в която бе разработен собствен оригинален вариант на рефлексивна технология, синхронизирана с рефлексивния подход. Интелектуалната рефлексия находчиво се интегрира с другите типове – диалогова, личностна и праксиологическа – и чрез създадената технология, верифицирана емпирично в обучението по биология, се осъзнават (рефлексират) способите за действие със собствените знания. Рефлексивното осъзнаване се разгръща по-успешно в условията на интензивен вътрегрупов диалог,

т.е. доказва се, че рефлексивните механизми се отключват (пораждат и осъществяват) в интерактивен режим – чрез групово обсъждане при решаване на учебната задача.

Всички тези идеи и концепции, представящи рефлексията от различни страни и аспекти, но имащи обединяващ ги инвариант, а също и натрупаната качествена и обемна продукция – публикации, дисертации и научни форуми в рамките на Пловдивската традиция, както и нуждата от нови теоретични решения, бяха предпоставка и послужиха като изходна подбуда и стимул, за да се заловя с амбициозната изследователска задача да разработя обхватен обобщаващ труд. Той трябваше да систематизира вече създаденото и да допълни липсващото, за да се създаде цялостна теория за рефлексията и пълна картина на този феномен и конструкт. Изкушаваше ме както задачата да се консолидира съдържателно вече създадената продукция, така и да се набележат посоките за бъдещите изследвания по рефлексивната тематика, но също и да се обединят самите пловдивските изследователи в общо направление със самосъзнанието на единна традиция (а защо не и школа).

В дисертационния си труд за доктор на психологическите науки аз проследих най-дълбоките корени на познанието за рефлексията – предкласическите и класически идеи във философското знание, анализира разнообразните възгледи за този конструкт в по-ново време и в съвременните изследвания и синтезира цялостно разбиране както за най-дълбоката ѝ същност (инварианта на автентичната рефлексия), така и за многоаспектното ѝ проявление в четири основни типа. Сред тях се откроява новаторската идея за прапсиологическия тип рефлексия, който интегрира останалите типове и придава (приписва) на феномена рефлексия най-същностен смисъл и предназначение – да преобразува теоретичните знания и абстрактни идеи в приложни теории със среден обхват и в технологии за практическо прилагане в различни области на живота, основно в социалната и хуманитарна сфера (Василев, 2006).

Тази дисертация стимулира нови разработки – още през 2008 г. в дисертация за доктор на науките Васил Милушев обогатява рефлексивния подход като включва ученици и студенти в активни изследователски процедури по конструиране и преобразуване на математически задачи и изобретателно съчетава рефлексията със синергетиката. Емпирично се верифицира тезата, че този, който умее да съставя и преобразува задачи, той най-добре умее да ги решава. Беше прокаран нов широк мост между рефлексивната теория и методиката на преподаването.

Няколко години по-късно (2011 г.) в много находчива разработка Иса Хаджиали (под моето съвместно с Теодора Коларова-Кънчева научно ръководство) още повече задълбочи и разшири връзката между рефлексивната теория и образователната практика. Приложението на рефлексията преминава през междинната теория на рефлексивния подход и достига до пределна конкретизация – рефлексивна образователна технология. В психолого-педагогически експеримент от лонгитюден тип (все по-рядко срещан в съвременните изследвания) в продължение на три години И. Хаджиали доказва, че при учениците от 9 до 11 клас тестовете с рефлексивен завършек върху определено учебно съдържание по биология активизират рефлексията както върху самия процес на учене, така и върху собствените им личностни качества.

В последните години Иса Хаджиали, вече доцент в СУ „Св. Кл. Охридски“, е най-активният, последователен и изобретателен изследовател на рефлексивната проблематика, като следва и пловдивската традиция. Той увлече и няколко свои колеги от СУ „Св. Климент Охридски“, така че сега центърът на изследването на рефлексивната проблематика в нашата страна се измести в катедрата по методика на биологията на СУ.

С.М.: Какви са постиженията в изследванията на рефлексията в Русия и на Запад?

Проф. В. Василев: Като че ли първият автор-изследовател, който извежда рефлексията извън сферата на философските размишления и я обособява като предмет на частно-научно изследване и съответно привлича вниманието на психолозите и психологията, е руско-американският учен Владимир Льофевр (с когото съм имал честта и удоволствието да комуникирам дистанционно). В. Льофевр изучава рефлексията като средство за самопознание в условията на конфликт и пръв сочи рефлексивните процеси като целенасочени инструменти за саморегулация на индивидуалното поведение и общуването в практическата дейност (основно – разрешаване на конфликти, управление и др.) – още през 1965 г., 1967 г., 1971 г., докато е в Русия (СССР), а също и по-късно, когато емигрира в САЩ.

В интерес на истината Льофевр не създава разпознаваема традиция и школа в САЩ, което аз лично си обяснявам със силното влияние на бихевиористкия манталитет на американските психолози, което ги прави твърде невъзприемчиви към субективисткия дух на рефлексивната проблематика. На практика от САЩ до нас достигат само отделни, привличащи вниманието изследователски разработки с приносен характер

върху рефлексията, които изглеждат като изолирани помежду им, необединени и некордирани в школи и направления.

В същото време, въпреки емиграцията на В. Льофевр, неговите идеи и изследователска линия намират много последователи в бившия СССР, а и досега в Русия. Групата учени, всъщност истинска научна школа – „Московски методологически кръжок“ на Г.П. Щедровицки и последователи, - изследват рефлексията вече не като начин за рефлексивно предвиждане на мисленето и действията на опонента в конфликта, а като механизми за обединяване и съгласуване на мислите и действията на членовете на групата в съвместна ползотворна дейност. За целта се създава много интересната и ефективна форма на Организационно-дейностните игри (за тяхната продуктивност мога да гарантирам от личното си участие в тези изследователско-приложни форми: през 1988 г. в Благоевград се проведе форум по модела на организационно-дейностна игра от гостуващи от Русия последователи на Щедровицки с участие на български учени). Така се появява осъзната и целенасочена традиция да се изследва комуникативния или кооперативен тип рефлексия (аз предпочитам да го наричам с по-широкообхватния термин, според особеностите на процедурата - „рефлексия като диалог“).

В огромното творчество на швейцарския психолог Жан Пиаже понятието за рефлексията се среща твърде често, но не в позицията на непосредствен предмет на изследване, а на теоретичен конструкт, чрез който се обясняват разнообразни аспекти и механизми на детското психично развитие. Той използва понятието „рефлексивна абстракция“ за да опише водещата характеристика на интелекта на децата (вече на тийнейджърите) след 12 год. възраст. Тъкмо рефлексивната абстракция, която се проявява в способността на детето да отделя от външния обект и да осъзнава своите познавателни действия с него, да ги организира и подрежда в системи, а след това осъзнатото действие да се пренася и прилага и в друга сходна познавателна ситуация, е един от основните признаци на интелектуалната зрялост, който отличава и интелектът на възрастните.

Ж. Пиаже изглежда като идеен предшественик и вдъхновител на цяло едно научно направление – метакогнитивното/исткото, изследващо проблематика, твърде сходна с рефлексията. В европейската, а също и в американската психологическа традиция не са много изследванията, ориентирани към и центрирани около конструкта и понятието рефлексия. Причината най-вероятно е, че самият термин „рефлексия“ звучи на западните психолози неопределено поради близостта му с физическото (оптическо)

отражение. И те предпочитат феноменът, почти напълно идентичен на рефлексията, да се изследва под наименованието мета-когнитивизъм. Трудно е да се посочи кой е първият автор, въвел този термин, но най-активно разработва тази проблематика английският психолог Джон Флейвъл, известен също и като голям познавач и популяризатор на творчеството на Ж. Пиаже. Метапознанието е познание за собственото познание, познание, което идва след познанието и го опознава, като обхваща всички когнитивни функции: метапознание на паметта (метапамет), на мисленето, метапознание на ученето, метавнимание, метакомуникация и т. н.

Без критичен нюанс, само като уточнение и позиция, ще посоча, че метакогнитивизмът стеснява проблемния и съдържателен обхват на изследванията главно до познавателната сфера, а извън него остава самопознанието на личността, на процесите на общуването и на ефективността на практическата дейност, които съставляват съдържанието на другите типове рефлексия. Само в отделни изследвания метапознанието се интерпретира като особена технологична култура, включваща и организацията на умствения труд и интелектуалното самоусъвършенстване. А в духа на американския прагматизъм се свързват метакогнитивната компетентност с метарегулацията и метаконтрола.

Интересно е, че в западната педагогическа наука рефлексията е впечатляващо често предпочитан предмет на изследване, като рефлексивната теория се използва за разработването на интересни, модерни и напредничави концепции и методики за усъвършенстването на обучението. Ще илюстрирам с някои примери.

Влиянието на авторитетния класик Джон Дюи обяснява сериозната традиция на рефлексията в педагогическата наука. В САЩ педагогът Доналд Шьон разработва оригинална концепция, чийто замисъл е да се преодолее разминаването между теоретичната компетентност и практическата умелост на различните професионалисти (педагози, лекари, адвокати, мениджъри). Академичното знание не винаги и лесно се преобразува в практически опит и за това се изисква целенасочена работа – Д. Шьон я нарича „рефлексия в действието“. Тя се осъществяваше чрез рефлексивен диалог с партньори, рефлексивно осмисляне на конфликтни ситуации, рефлексивен анализ „над действието“, когато то вече е приключило и се осмисля и оценява неговия ефект.

Норвежките педагози Гунар Хандал и Пер Лавас създават стратегия за рефлексивно обучение на учители (бъдещи и млади), при което супервайзерството (наставничество) на опитните им колеги помага на младите да запълнят празнината между усвоената

педагогическа теория и реалната им практика. Съвместната работа във времето се преобразува в личен професионален опит, съобразен с индивидуалния потенциал и качества на младия учител.

Срещат се и разработки върху „рефлексивното преподаване“, при което учителят не следва послушно готови образци и модели, пък били те и доказано ефективни, а сам ги сътворява, като отчита собствените си качества, силни и слаби страни, професионален опит и разнообразните конкретни обстоятелства, в които работи.

Руският педагог Андрей Хуторской на 536-те страници на своя учебник „Съвременна дидактика“ използва 346 пъти термина „рефлексия“, като го вплита в интересни педагогически и технологични разработки на различни страни на учебния процес.

Обзорът на многобройните публикации и дисертации (основно в руската, но и в западната изследователска практика) показва, че истинския взрив на интереса към рефлексията се наблюдава през последните две – три десетилетия на XX век и първото на XXI век, а след това интересът и изследователската активност постепенно затихват.

Сред руските психолози най-специализиран изследовател на рефлексията и най-продуктивен автор е Анатолий Зак (публикувал е поне 15 книги, в които тематиката присъства, а в някои като централна), който десетилетия наред разработва методики и процедури за разграничаване на видовете интелектуална рефлексия – външна (или формална) и вътрешна (или съдържателна), според признаците, на които се основава малкият ученик, когато групира и осъзнава решаваните изкуствени „задачи за рефлексия“. Те не са свързани с учебния материал, но могат положително да повлияят върху формирането на рефлексивни умения, използвани в обучението. Достоверни емпирични данни за това получи моята дипломантка Соня Мелоян и когато ги споделих с А. Зак, той беше много заинтересуван и изненадан, че диагностичните му методики притежават толкова сериозен формиращ потенциал.

Можем да обобщим, че за руската психологическа и педагогическа традиция в изследването на рефлексията е характерно, че те я разглеждат не само като обяснителен феномен и конструкт, но и като конструктивен, формиращ, изграждащ феномен. Чрез рефлексия могат да се творят и развиват ценни и същностни черти на личността, считат В. Давидов и неговите последователи, при това рефлексията е важен фактор на цялостното развитие от сравнително ранна възраст до зрелостта. Тук е интересно да съпоставим позициите на различните изследователи и техните школи.

Докато Ж. Пиаже е смятал, че рефлексията се появява – по-скоро спонтанно – на границата на възрастта на формалните операции, която според него е 12 години, то В. Давидов и неговата школа считат, че при целенасочено формиране рефлексията се появява още в началната училищна възраст, т. е. още след 7 – 8 години. А когато го попитахме дали не е възможно при още по-грижливо и умело формиране да се наблюдава рефлексия и при деца в предучилищна възраст (позовавахме се отново на някои данни, получени от наши дипломанти), В. Давидов отговори: „Това в момента не знаем, защото имаме изследвания само с малките ученици. Но ако вие продължите да изследвате и деца от предучилищна възраст и се появят нови убедителни емпирични свидетелства, че рефлексията е възможна и при тях, непременно ми съобщете – ще ми бъде интересно да го науча“.

Ще заключа, че в духа на теорията за развиващото (формиращо) обучение в руската психологическа традиция рефлексията се изучава като съществен фактор за повишаването на развиващия ефект на обучението (основно в началната училищна възраст), а самата рефлексия у учениците може да се формира чрез целенасочена и находчива/изобретателна работа.

С. М.: Проф. Василев, благодаря Ви за този ценен и интересен разговор! Благодаря за това, че дадохте важни сведения за развитието и състоянието на психологията у нас и в чужбина.

Funding

The author has no funding to report.

Other Support/Acknowledgement

The author has no support to report.

Competing Interests

The author is a member of the Editorial board of *Psychological Thought*.

References

Vassilev, V. (2006). *Refleksiyata v poznaniето, samopoznaniето i praktikata*. [Reflection in cognition, self-knowledge and practice]. Macross Publishing House.

About the Author

Stoil Lyubenov Mavrodiev is Associated Professor, Ph.D., D.Sc., in Department of Psychology at South-West University "Neofit Rilski". His scientific interests are in the field of History of Psychology, Basic Problems of Psychology, Psychoanalysis, Psychology of Stress and Health Psychology, Forensic Psychological Expertise. He has worked in the field of Transport Psychology. He was a forensic expert in psychology, at the beginning of his career he was a school psychologist.

Corresponding Author's Contact Address^[Top]

Department of Psychology, South-West University "Neofit Rilski",
Blagoevgrad, Bulgaria.

E-mail: stoil_m@swu.bg

